

Citation: Jaszczak A., Pochodyła-Ducka E., Śliwa M. (2025) 'Cultural, Social, and Axiological Dimensions of Cemetery Space: A Comparative Analysis of Selected World Necropolises', *Space & Form | Przestrzeń i Forma* 64. <http://doi.org/10.21005/pif.2025.64.D-01>

Received/ otrzymano: 01.10.2025, received in revised form/ otrzymano w poprawionej formie: 25.11.2025, accepted/ przyjęto: 25.11.2025

Sources of research funding / Źródła finansowania badań: authors

Open access article
Creative Commons Attribution (CC BY)

DOI: 10.21005/pif.2025.64.D-01

CULTURAL, SOCIAL, AND AXIOLOGICAL DIMENSIONS OF CEMETERY SPACE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF SELECTED WORLD NECROPOLISES

KULTUROWE, SPOŁECZNE I AKSJOLOGICZNE WYMIARY PRZESTRZENI CMENTARNEJ: ANALIZA PORÓWNAWCZA WYBRANYCH NEKROPOLII

Assoc. Prof., PhD Eng. **Agnieszka Jaszczak** ORCID: 0000-0002-4695-0488

Department of Landscape Architecture, Faculty of Agriculture and Forestry, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland, Bioeconomy Research Institute, Vytautas Magnus University Agriculture Academy, LT-53361 Kaunas, Lithuania

PhD Eng. **Ewelina Pochodyła-Ducka** ORCID: 0000-0002-9781-7230

Department of Landscape Architecture, Faculty of Agriculture and Forestry, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland

PhD **Marta Śliwa** ORCID: 0000-0001-8796-511X

Institute of Philosophy, Faculty of Humanities, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland

ABSTRACT

Cemeteries, as one of the most symbolic and enduring elements of the cultural landscape, reflect the relationships between society, the cultural environment, and value systems. A comparative analysis of cemeteries from different regions of Europe was carried out, taking into account: burial sites and their surroundings; architectural forms, including traditional graves, mausoleums, chapels, and elements of sepulchral sculpture; cultural, religious, and customary conditions determining the use of funeral spaces. Particular attention was paid to the different perceptions of cemeteries in Christian, Muslim, and Jewish religious traditions and in secular practices. The aim of the publication is to identify common features and differences in cemetery planning, emphasizing their importance as cultural, social, landscape, and axiological spaces.

Key words: burial sites; cemetery; Europe; funeral space; religion

STRESZCZENIE

Cmentarze, jako jedne z najbardziej symbolicznych i trwałych elementów krajobrazu kulturowego, odzwierciedlają relacje między społeczeństwem, środowiskiem kulturowym oraz systemami wartości. Wykonano analizę porównawczą cmentarzy z różnych regionów Europy biorąc pod uwagę: miejsca pochówku i ich otoczenie; formy architektoniczne, w tym tradycyjne groby, mauzolea, kaplice, elementy rzeźby sepulkralnej; uwarunkowania kulturowe, religijne i zwyczajowe, determinujące sposób użytkowania przestrzeni funeralnych. Szczególną uwagę poświęcono zróżnicowanemu odbiorowi cmentarzy w tradycjach religijnych, chrześcijańskiej, muzułmańskiej i żydowskiej oraz w praktykach świeckich. Celem publikacji jest wskazanie wspólnych cech oraz różnic w planowaniu cmentarzy, podkreślając ich znaczenie jako przestrzeni kulturowych, społecznych i krajo-
brazowych i aksjologicznych.

Słowa kluczowe: cmentarz; Europa; miejsca pochówku; przestrzeń funeralna; religia

1. INTRODUCTION

Cemeteries represent a distinctive category of cultural space in which social, religious, symbolic, and historical values intersect. They serve as sites of both collective and individual memory while forming integral components of the urban landscape which, despite their originally funerary purpose, now play increasingly complex roles in the daily life of local communities (Jaszczak 2013). As enduring structures embedded in the fabric of the city, they stand as material witnesses to past eras, political transformations, migrations, conflicts, and the processes of urban development. At the same time, they preserve religious and customary traditions, reflecting how different societies understand death, experience mourning, and cultivate remembrance of the deceased.

Depending on regional context, dominant religious traditions, local customs, and climatic, environmental, or historical conditions, necropolises may adopt markedly different spatial and architectural forms. In some cultures, classical arrangements of burial plots aligned according to religious prescriptions constitute the norm; in others, cemeteries follow more informal landscape layouts reminiscent of parks and gardens. Equally diverse are the forms of graves, the stylistics of headstones, iconographic symbolism, and sepulchral materials, elements rooted not only in religious traditions (e.g., Islam, Christianity, Judaism) but also in local practices, available technologies, and aesthetic preferences. These material and immaterial differences shape how cemeteries are perceived by residents, ranging from deeply sacred spaces to places valued for recreation, historical reflection, or education.

In recent decades, scholarly interest in funerary landscapes has expanded across multiple disciplines, not only history and religious studies but also urban planning, landscape architecture, anthropology, and sociology. Several factors account for this increasing attention: the need to protect sepulchral heritage, the evolution of burial practices, demographic transformations, and growing ecological awareness. As a result, contemporary cemeteries have begun to assume multilayered functions. Alongside their traditional sacred role, they increasingly serve as green enclaves within urbanised areas, as sites of historical memory, and, in some cases, as recreational or contemplative walking spaces. In numerous European cities, cemeteries are now integrated into broader networks of urban green space, prompting their reinterpretation as cultural parks, environments in which nature and culture come together to shape a distinctive, reflective landscape.

Cemeteries, therefore, should not be viewed merely as sites of burial but as complex cultural-landscape formations that embody collective memory, local identity, and the ways in which communities relate to place and history.

Adopting this perspective, the present study conducts a comparative analysis of cemeteries across a range of European cities, including those in Italy, Ireland, Poland, the Czech Republic, Slovakia, Moldova, Sweden, Bosnia and Herzegovina, Denmark, Germany, Cyprus, Ukraine, Malta, and Switzerland. Juxtaposing such a heterogeneous set of necropolitan landscapes allows for the identification of shared characteristics as well as locally specific approaches to the organisation and planning of burial space.

From an axiological standpoint, the philosophical study of values, cemeteries can be interpreted as spaces where multiple value systems intersect: religious, cultural, aesthetic, historical, social, and, increasingly, ecological and utilitarian. Classical axiological theories assume a hierarchical ordering of values, and necropolises offer a vivid example of places where higher values (the sacred, the spiritual, remembrance) coexist, often uneasily, with lower ones, such as functionality, spatial efficiency, or contemporary urban pressures. Viewing cemetery space through this lens reveals not only its physical form but also the values that are preserved, negotiated, or contested within it by different groups of users.

The aim of this study was to examine how different societies around the world plan, conceptualise, and experience cemetery spaces; which architectural and spatial forms they consider characteristic; and how they approach burial and practices of commemorating the dead. The study compares both religious and non-religious traditions of remembrance, as well as everyday and ritual practices of visitors, in order to highlight the diversity of ways in which necropolitan spaces are interpreted. It also identifies shared features and local specificities in perceptions of the social significance of

cemeteries, thereby offering a deeper understanding of their role as meaningful cultural and landscape environments.

2. LITERATURE REVIEW

Research on funerary landscapes and cemetery spaces encompasses a wide range of disciplines, including anthropology, cultural geography, art history, sociology, philosophy, religious studies, and memory studies. Scholars emphasise that cemeteries operate as material archives of collective memory (Assmann 2008, 2009; Nora 1984–1992; Connerton 1989), encoding historical, ideological, and social narratives. The concept of *lieux de mémoire* highlights the idea that necropolises not only commemorate the dead but also shape community identity through visual and symbolic representations of the past (Worpole 2003; Sloterdijk 2013; Maddrell et al. 2010; Wright 2005).

In philosophical and anthropological literature, increasing attention is paid to the notion that the analysis of cultural spaces requires an engagement with the categories of values and the processes of valuation. Classical value theory (Scheler 1973; Hartmann 1962; Stróżewski 1981; Ricoeur 2004) identifies differentiated levels and hierarchies of values, from hedonistic and utilitarian, through aesthetic and social, to religious and spiritual, which allows cemeteries to be interpreted as places where higher-order values are particularly concentrated. In this view, the necropolis functions not solely as a place of burial but as a field in which different orders of value intersect and sometimes conflict: the sacred (the sanctity of burial grounds), memorial (individual and collective remembrance), aesthetic (notions of beauty and propriety in sepulchral forms), social (status, prestige, equality), and pragmatic (functionality, safety, spatial economy).

Contemporary research on landscapes of memory and heritage (Smith 2006; Waterton & Watson 2013; Macdonald 2013) demonstrates that the values attributed to sites of memory are dynamic and subject to processes of social negotiation. Cemeteries, like other memory places, may become arenas in which value hierarchies are reinterpreted in response to political, religious, or demographic change (Lee 2015; Rugg 2006; Barrett et al. 2001; Johnson 2008; Zaremba 2005). An axiological analysis of necropolises thus reveals tensions between values of preservation (heritage protection, inviolability of graves, continuity of memory) and values associated with change (urban development needs, introduction of new burial forms, shifts in aesthetic or ecological sensibilities).

An important theme is the relationship between individual and collective values (Waterton et al. 2013; Johnson 2008). On the one hand, cemeteries reflect the personal choices and value hierarchies of families, visible in the form of gravestones, inscriptions, and modes of commemoration. On the other hand, they are subject to institutional and religious regulations that impose specific aesthetic, symbolic, and spatial norms. Necropolises can therefore be interpreted as “laboratories of valuation,” spaces in which processes of internalising values (adopting religious, familial, or national patterns) coexist with their reinterpretation in response to contemporary cultural transformations, secularisation, or the growing ecological reorientation of funerary practices.

A substantial body of research examines the role of religion in shaping sepulchral landscapes (Wilson 2011; Francis 2003; Tóth et al. 2019; Rugg 2015). Religious traditions determine not only funerary rituals but also the organisation of space, the orientation of graves, iconographic symbolism, and permissible forms of burial. In the Christian tradition, cemeteries are often associated with the idea of resurrection and the sanctity of the burial ground, reflected in grave orientation and the presence of crosses, chapels, and angelic figures. Islam prescribes simplicity of form, specific directional burial practices, and minimal decoration, while Judaism emphasises the permanence of memory through characteristic inscriptions and the enduring symbolism of stone. Comparative studies show that differing religious doctrines generate distinct understandings of death and the sacred, significantly influencing how cemeteries are perceived by users and how they are interpreted within the urban environment.

An important area of research also encompasses sepulchral architecture and stylistics (Alpermann 2022; Worpole 2003; Dwyer et al. 2008; Charytonowicz 2007; Tilley 1994; Keister 2004). Funerary art has long served as a medium of symbolic communication: gravestones, mausoleums, colum-

baria, and chapels convey aesthetic, social, and emotional meanings. Research highlights that the experience of cemetery space is closely tied to its architectural form (Worpole 2003; Borowik 2021; Hallam 2001). Monumental mausoleums evoke solemnity, orderly avenues impose spatial structure, while landscape-styled park cemeteries promote reflection and recreational use. Cemetery aesthetics can thus reinforce the experience of the sacred or lend the setting a more secular or contemplative character.

A further significant line of enquiry concerns the customs and practices of cemetery users. Anthropologists and sociologists note that cemeteries are sites of everyday behaviours, rituals, and social interactions, some explicitly religious, others non-religious in character (Waterton 2013; Douglas 2005; Smith 2006). Traditions surrounding grave visitation, the leaving of memorial tokens, maintenance of burial plots, local festivals, and community-based commemorative practices form an important part of the culture of remembrance.

A common thread across these bodies of research is the recognition that cemetery space must be understood as a cultural phenomenon (Laqueur 2015; Macdonald 2013; Smith 2006; Waterton et al. 2013). Its interpretation depends on systems of value, religious traditions, family experiences, aesthetic sensibilities, and the physical structure and features of the cemetery. Studies show that funerary landscapes are perceived differently in cultures with deeply rooted religious symbolism, differently in secular societies, and differently again in multicultural environments where multiple memory traditions converge. Consequently, scholars emphasise that cemeteries are not merely places of burial but arenas of dialogue between culture, religion, history, society, and the individual.

3. METHODOLOGY

This study employs an interdisciplinary approach that integrates methods from cultural geography, architecture, art history, philosophy, and landscape studies. Both qualitative techniques and elements of spatial analysis were used, enabling a comprehensive understanding of the complex nature of contemporary necropolises and the ways in which they are planned across diverse cultural contexts. In this article, the axiological perspective serves as an interpretative framework for comparing the analysed cemeteries, allowing spatial typologies, funerary architectural forms, and user practices to be read as expressions of distinct systems of values embedded in cemetery space. A comparative approach was applied to cemeteries located in various regions of Europe (Fig. 1), taking into account their local historical, religious, environmental, and social conditions. Fig 1.: 1. Glasnevin, Dublin (Ireland); 2. Gamla kyrkogården, Malmö (Sweden); 3. Vilniaus miesto stačiatikių kapinės, Wilno (Lithuania); 4. Zentralfriedhof, Münster (Germany); 5. Old Jewish Cemetery, Wrocław (Poland); 6. Lychakiv Cemetery, Lviv (Ukraine); 7. Ustredni hrbítov, Brno (Czech Republic); 8. Slavice Udolie, Bratislava (Slovakia); 9. Cimitirul Sfântul Lazăr, Chişinău (Moldova); 10. Friedhof Zürich Sihlfeld, Zurych (Switzerland); 11. Groblje Mirogoj, Zagreb (Croatia); 12. Groblje Alifakovac, Sarajewo (Bosnia and Herzegovina); 13. Il Cimiterio Monumentale di Bari, Bari (Italy); 14. Ċimiterju ta' l-Addolorata, Paola, Valetta (Malta); 15. Larnaka British Cemetery, Larnaka (Cyprus).

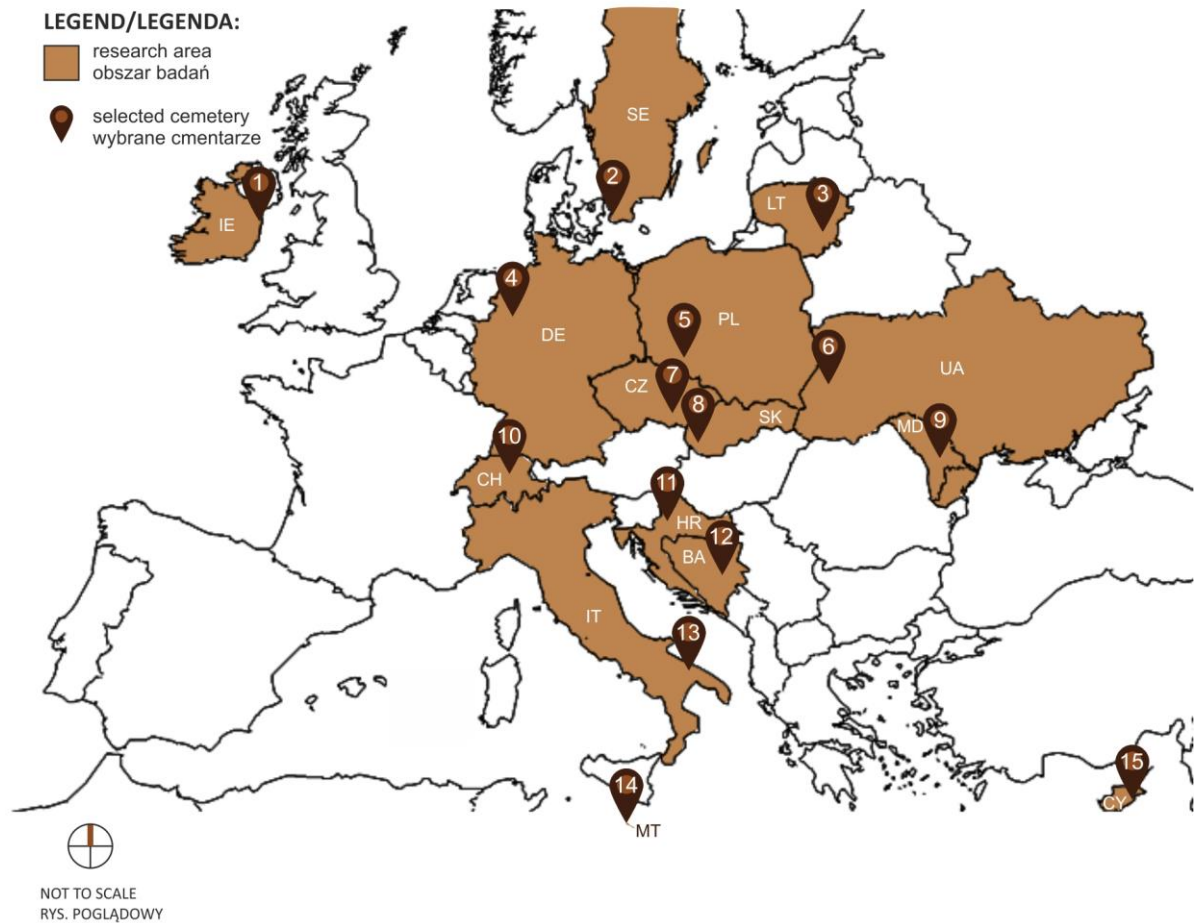

Fig. 1. Selected cemeteries. Source: by authors
Ryc. 1. Wybrane cmentarze. Źródło: autorzy

Fieldwork and source analysis (Fig. 2) were conducted from 2012 to the present. This long temporal horizon made it possible to observe diverse cemetery spaces and their patterns of use as they evolved. Such an approach allowed for the inclusion of urban, social, and cultural differences across the studied cities, enriching the comparative analysis of architectural forms, religious practices, and customary traditions.

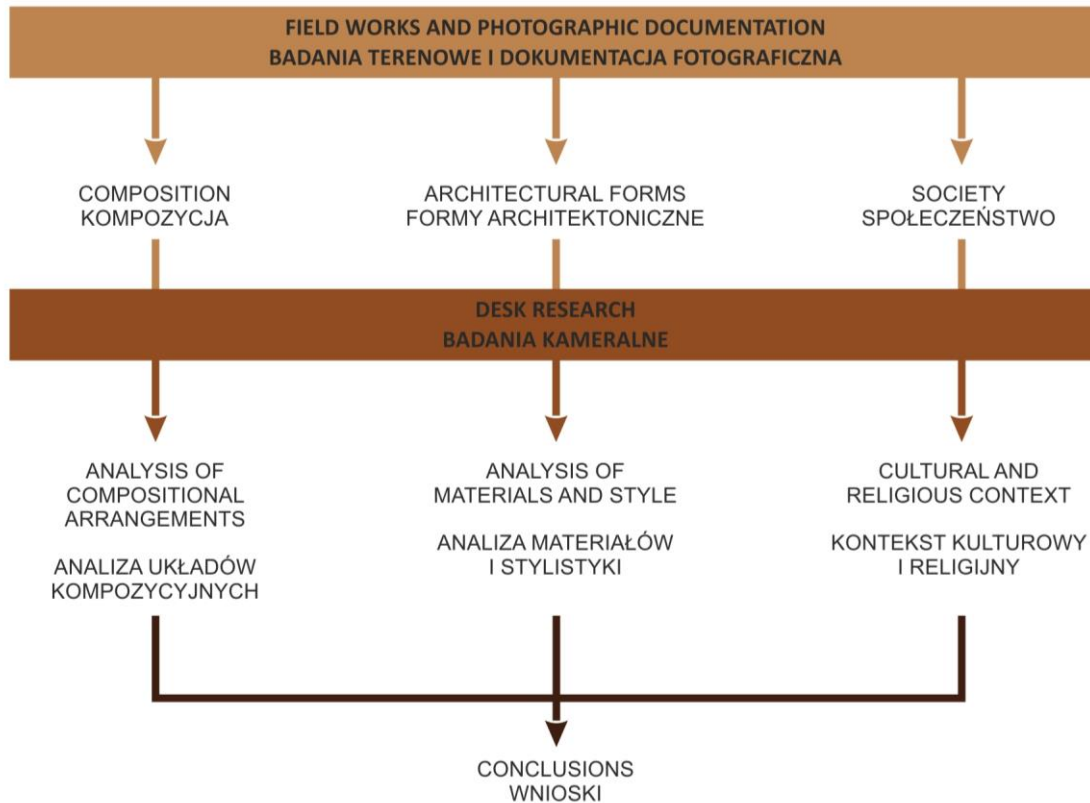

Fig. 2. Research stages - scheme. Source: by authors

Ryc. 2. Etapy badań - schemat. Źródło: autorzy

The fieldwork included participant observation focused on how residents use and move through the space and assessment of the intensity and distribution of activity across different zones.

Spatial analysis of burial sites focused on burial grounds and their immediate surroundings, with particular attention to spatial typologies and plot arrangements. The second stage examined architectural elements present in the cemeteries, including individual graves, family tombs, mausoleums, chapels, columbaria, and sepulchral sculpture. The analysis involved classification of sepulchral forms, stylistic assessment of funerary architectural elements, and material analysis. According to cultural and religious contexts of cemeteries use investigation of the symbolic and ritual dimensions of funerary space, drawing on both literature and empirical field data was made. It comprised analysis of religious symbolism in relation to the organisation of the cemetery, interpretation of grave symbolism, including religious signs, inscriptions, and ornamentation from an anthropological perspective, comparison of funerary rituals and commemorative practices across traditions, and examination of non-religious customs, including family practices and local forms of individual and communal remembrance that influence how necropolises function.

4. RESULTS

4.1. Results of the Analysis of Burial Sites and Their Immediate Surroundings: Spatial Typologies, Plot Arrangements, and Landscape Dynamics

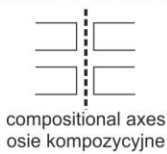
The cemeteries examined in this study encompass a wide range of European sepulchral traditions, enabling the identification of several distinct spatial models and landscape dynamics. Collectively,

the sites represent four principal spatial-cultural types (Fig. 3). The most prominent are the monumental cemeteries, such as Mirogoj, Bari, and Addolorata, which function as deliberately planned “cities of the dead,” characterised by strong compositional axes, extensive funerary architecture, and a hierarchical organisation typical of nineteenth-century urban planning. These necropolises exhibit pronounced representational qualities, emphasising formality, symmetry, and ceremonial order.

A contrasting model is represented by park cemeteries, including Glasnevin and Gamla kyrkogården, where the landscape and tree cover are primary compositional elements. Their soft, irregular pathways and pastoral atmosphere create contemplative environments that resemble gardens more than traditional burial grounds, aligning with the nineteenth-century “garden cemetery” ideal. Traditional and religious cemeteries, such as Sf. Lazăr in Chişinău or the Orthodox necropolises of Vilnius, developed organically, shaped primarily by local rituals and religious burial prescriptions. They lack a unified urban design and are deeply rooted in the cultural practices of the communities that maintain them. Specialised and community-specific memory sites, such as the Old Jewish Cemetery in Wrocław or Alifakovac Cemetery in Sarajevo, display strong identity-based structures in which burial orientation and grave forms directly reflect religious requirements. Overall, the analysis demonstrates that cemetery typology emerges from the interplay of culture, religion, history, and topography, all of which shape both spatial organisation and the landscape dynamics of individual necropolises.

The analysed cemeteries correspond to four principal compositional types: monumental-axial, park, topographical, and organic. These typologies reflect not only cultural traditions but also the spatial conditions of specific European cities. The most systematically organised and representational layouts, characterised by broad axial avenues and geometric sector divisions, were observed in Bari, Brno, Valletta, Zagreb, and Zurich. Park cemeteries such as Glasnevin in Dublin, Gamla kyrkogården in Malmö, and Zentralfriedhof Münster feature soft, landscape-driven pathways and compositions that integrate seamlessly with surrounding greenery (Tab.1). At topographical cemeteries, including Lychakiv Cemetery in Lviv and Alifakovac in Sarajevo, there are extensive use of terrain morphology, employing slopes, terraces, and scenic axes to structure burial areas. Organic cemeteries, such as those in Chişinău, Vilnius, and Wrocław, display spontaneously developed pathways and heterogeneous sector divisions shaped by historical burial practices rather than planned design. Across all typologies, the configuration of pathways proved to be a fundamental distinguishing feature, closely linked to the symbolic function of each cemetery. Monumental necropolises are distinguished by geometric order, whereas traditional and park cemeteries draw on the natural character of the landscape. In most cases, visual axes align with dominant landscape elements, such as chapels, arcades, or urban panoramas. Western European cemeteries show a tendency to organize zones according to function, for example, designated urn sections in Zurich and Münster, while Eastern European cases more commonly preserve historical layouts. Mediterranean necropolises often emphasise monumentality, whereas Scandinavian and German examples exhibit a park-like aesthetic and strong integration with urban green networks. Overall, spatial composition reflects local sepulchral traditions, environmental conditions, and contemporary approaches to managing landscapes of memory.

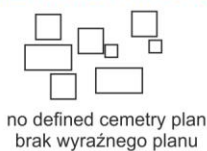
MONUMENTAL-AXIAL CEMETERY
CMENTARZ MONUMENTALNO-OSIOWY

PARK CEMETERY
CMENTARZ PARKOWY

TRADITIONAL CEMETERY
CMENTARZ TRADYCYJNY

COMMUNITY CEMETERY
CMENTARZ WSPÓLNOTOWY

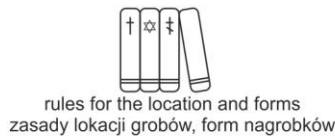
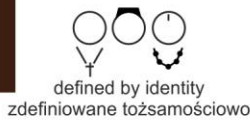

Fig. 3. Types of cemeteries and their characteristics. Source: by authors
Ryc. 3. Typy cmentarzy oraz ich cechy charakterystyczne. Źródło: autorzy

Tab. 1. Comparative Overview of European Cemeteries – Compositional Analysis. Source: authors

Cemetery	Pathway Layout	Visual Axes	Division into Sections / Functional Sectors	Type of Spatial Composition
Cimitero Monumentale di Bari (Italy)	Symmetrical, axial; prominent ceremonial main avenue	Strong architectural axes toward the chapel and monumental tombs	Regular geometric sectors	Monumental, classicising, hierarchical
Slávičie údolie, Bratislava (Slovakia)	Mixed: partly axial, partly organic	Landscape-based, soft, subordinate to greenery	Mixed division: historical, communal sectors	Park-like with elements of regularity
Ústřední hřbitov Brno (Czech Republic)	Axial, regular, broad avenues	Architectural axis oriented toward the chapel	Distinct sectors with clear modularity	Regular, planned, orderly
Glasnevin Cemetery, Dublin (Ireland)	Park-style, soft, winding pathways	Landscape-oriented, integrated with	Mixed: older organic sectors, newer regu-	Hybrid: park-like and historical

Cemetery	Pathway Layout	Visual Axes	Division into Sections / Functional Sectors	Type of Spatial Composition
		greenery	lar ones	
Cimitirul Lazăr, (Moldova)	Sfântul Chişinău Irregular, spontaneous development	spontaneous development	No strong axes; minor landscape openings	Traditional, heterogeneous divisions Organic, traditional
Larnaka British Cemetery (Cyprus)	Regular, straight avenues	straight	Axis aligned with entrance and chapel	Rectangular sectors following British military standards Regular, colonial, simple
Lychakiv Cemetery, Lviv (Ukraine)	Curving, terraced paths shaped by terrain	terraced	Strong topographical axes and panoramas	Historical sectors for artistic, military, and national groups Terraced, panoramic, highly diverse
Gamla kyrkogården, Malmö (Sweden)	Park-style, non-axial	gentle	Landscape-based, soft visual openings	Mixed: older organic areas, newer regular sections Park-like, natural
Zentralfriedhof Münster (Germany)	Park-like, partly axial		Tree canopy as natural visual axes	Functional sectors, contemporary columnaria Mixed: park-like with organised zones
Groblje Alifakovac, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)	Steep, terraced, non-axial		Strong topographical views over the city	Organic family and lineage sectors Highly organic, steep, traditional
Ċimiterju tal-Addolorata, Paola (Valletta, Malta)	Monumental, with arcades	axial	Axis oriented toward chapel and monumental structures	Geometric, classicising sectors Axial, monumental, representational
Vilnius Orthodox Cemetery (Lithuania)	Irregular, shaped by terrain		No formal axes; natural slopes dominate	Confessional and family-based sectors Organic, traditional-religious
Old Jewish Cemetery, Wrocław (Poland)	Irregular paths following historical layout		Point-specific vistas toward matzevot and old trees	No functional sectors; historic arrangement Organic, historical-dendrological
Mirogoj Cemetery, Zagreb (Croatia)	Strongly axial, monumental arcaded avenues		Axis aligned with monumental arcades and chapel	Clear historical monumental sectors, newer regular ones Monumental, classicist, park-integrated
Friedhof Sihlfeld, Zurich (Switzerland)	Regular avenues with park elements		Axial and landscape-oriented openings	Clear functional sectors, modern urn fields Regular-park hybrid

4.2. Results of the Analysis of Funerary Architectural Forms, Stylistic Features, and Materials

The comparative analysis of the examined cemeteries revealed substantial formal and stylistic diversity in funerary architecture, shaped by local cultural, religious, and economic traditions as well as by differences in the periods during which the sites developed. Monumental necropolises, such as Mirogoj, Bari (Fig. 4), Addolorata, Sihlfeld, and to some extent Lychakiv, are dominated by large family tombs, mausoleums, and representational chapels, frequently executed in classical, neo-Renaissance, or eclectic styles. These features reflect the nineteenth-century aesthetic of the “city of the dead”. Within these cemeteries, sepulchral sculpture is abundant: figurative, allegorical, and inspired by Western European funerary art, it functions as an integral component of the overall architectural composition.

Park cemeteries (Glasnevin, Gamla kyrkogården, Münster (Fig. 5)) display a predominance of diverse individual gravestones with fewer monumental structures. Simple steles, low horizontal slabs, and modest obelisks are characteristic, often reflecting modernist design principles or Scandinavian minimalism. Sepulchral sculpture in this group is restrained, frequently symbolic or abstract,

while materials, most commonly sandstone, granite, and metal, are selected to harmonise with the park landscape. Traditional and religious cemeteries (Sf. Lazăr in Chişinău, the Orthodox cemeteries of Vilnius, Alifakovac, and selected sectors of Larnaka (Fig. 6)) are dominated by simple individual graves arranged organically, reflecting the continuity of established religious burial customs. Here, form is subordinated to function rather than representation: Orthodox steles, Muslim stone slabs, wooden crosses, and British-standard military headstones exemplify strong embeddedness in communal norms and ritual practice. Sculpture appears infrequently and typically serves a symbolic or religious purpose rather than a monumental one. The Old Jewish Cemetery in Wrocław exemplifies a specialised necropolis in which funerary architecture centres on richly ornamented matzevot, Hebrew inscriptions, and religious symbolism, with sculptural elements strictly defined by halachic guidelines.

Fig. 4. Architecture form at the Cimitero Monumentale di Bari, Italy. Source: by authors
Ryc. 4. Formy architektoniczne na Cimitero Monumentale di Bari, Włochy. Źródło: autorzy

Fig. 5. Architecture form at the Zentralfriedhof Münster, Germany. Source: by authors
Ryc. 5. Formy architektoniczne na Zentralfriedhof Münster, Niemcy. Źródło: autorzy

Fig. 6. Architecture form at the Larnaka British Cemetery, Cyprus. Source: by authors
Ryc. 6. Formy architektoniczne na Larnaka British Cemetery, Cypr. Źródło: autorzy

In terms of materials, the analysed cemeteries exhibit distinct patterns strongly correlated with cemetery type. Monumental necropolises rely on durable stone, marble, sandstone, and granite, with extensive use of metal detailing (gates, grilles, decorative elements). Park cemeteries favour weather-resistant yet visually subdued materials such as granite, dark metals, and minimal ceramic ornamentation. Traditional cemeteries employ diverse materials depending on local resources and customs: fieldstone, limestone, and wood; British military cemeteries maintain a standardised use of white stone. Community-based cemeteries, such as the Jewish cemetery in Wrocław or the Orthodox cemeteries in Vilnius, demonstrate the greatest material consistency, reflecting the influence of religious norms and long-standing tradition.

Tab. 2. Funerary Architectural Forms in the Analysed Necropolises. Source: authors

Cemetery	Dominant Sepulchral Forms	Stylistic Characteristics of Funerary Architecture	Dominant Materials
Cimitero Monumentale di Bari (Italy)	Mausoleums, family tombs, figurative sculpture	Classicism, eclecticism, academic historicism	Marble, sandstone, metal
Slávičie údolie, Bratislava (Slovakia)	Individual graves, contemporary columbaria	Modernism, park-style aesthetics	Granite, architectural concrete, metal

Ústřední hřbitov Brno (Czech Republic)	Family tombs, chapels, modernist gravestones	Historicism, modernism	Sandstone, granite, cast iron
Glasnevin Cemetery, Dublin (Ireland)	Steles, obelisks, family tombs	Victorian historicism, park minimalism	Limestone, granite, metal
Cimitirul Sf. Lazăr, Chişinău (Moldova)	Simple individual graves	Traditional, confessional	Local stone, concrete, wood
Larnaka British Cemetery (Cyprus)	Standardised military headstones	Classicising minimalism, CWGC standards	White limestone
Lychakiv Cemetery, Lviv (Ukraine)	Mausoleums, sepulchral sculpture, monumental tombs	Eclecticism, historicism, symbolism	Marble, sandstone, metal
Gamla kyrkogården, Malmö (Sweden)	Steles, low horizontal slabs, modest family graves	Scandinavian minimalism, modernism	Granite, dark metal
Zentralfriedhof Münster (Germany)	Columbaria, steles, park-style gravestones	Modernism with classicising elements	Granite, concrete, metal
Groblje Alifakovac, Sarajevo (BiH)	Muslim stone steles	Ottoman tradition, organic forms	Limestone, fieldstone
Ċimiterju tal-Addolorata, Paola (Valletta, Malta)	Chapels, monumental family tombs	Mediterranean classicism, neo-Renaissance	Maltese limestone, metal
Vilnius Orthodox Cemetery (Lithuania)	Orthodox steles, crosses, family graves	Confessional style, Orthodox tradition	Granite, wood, fieldstone
Old Jewish Cemetery, Wrocław (Poland)	Matzevot, Jewish family graves	Jewish ornamentation, religious symbolism	Sandstone, granite
Mirogoj Cemetery, Zagreb (Croatia)	Arcaded tombs, mausoleums, chapels	Classicism, Renaissance, neo-monumentalism	Marble, sandstone, ceramics
Friedhof Sihlfeld, Zurich (Switzerland)	Columbaria, individual graves, steles	Modernism, geometric forms	Granite, concrete, metal

4.3. Results of the Analysis of the Cultural, Axiological, and Religious Contexts of Cemetery Use

The analysed cemeteries demonstrate that necropolitan space in Europe is profoundly shaped by religious and cultural contexts. The study of religious symbolism reveals clear distinctions among Christian (Catholic, Orthodox, Protestant), Jewish, and Muslim burial grounds, reflected in the arrangement of crosses, the iconography of saints, the orientation of graves, and the architectural forms of chapels. The analysis of gravestone symbolism shows that ornamentation and inscriptions embody religious, social, and cultural values, for example, angelic sculpture, floral motifs, and symbols of the afterlife in Catholic traditions, or the simple steles and arabesque ornamentation characteristic of Muslim cemeteries. Funerary rituals, documented in both religious studies literature and fieldwork, highlight diverse modes of commemorating the dead, including liturgical ceremonies, processions, individual prayer, and customs associated with visiting graves and leaving tokens of remembrance.

Comparisons of non-religious traditions reveal additional forms of commemoration, including family practices, local rituals, and community-based forms of remembrance that influence the spatial organisation of necropolises. These range from individual graves decorated with photographs, flowers, and symbolic objects to shared monuments and family mausoleums. In park cemeteries such as Glasnevin in Dublin or Gamla kyrkogården in Malmö, the landscape facilitates the integration of recreational and commemorative functions, underscoring the cultural significance of greenery and natural scenery in practices of remembrance. By contrast, monumental cemeteries such as Mirogoj in Zagreb or Cimitero Monumentale di Bari emphasise social and religious hierarchies through axial

layouts and grand architectural forms. Traditional cemeteries, for example, Orthodox cemeteries in Vilnius or the Muslim cemetery Alifakovac in Sarajevo, developed organically, reflecting local cultural and religious norms rather than planned urban design.

Overall, the findings show that cemeteries are multidimensional spaces where religious symbolism, funerary rituals, and local traditions of remembrance coexist, shaping both architectural form and visitors' experiences. The cultural analysis highlights the importance of historical, regional, and religious context in interpreting and understanding how necropolises function within their communities.

Tab. 3. Symbolism and religious and cultural traditions in the cemeteries studied. Source: authors

Cemetery	Religious Symbolism in the Space	Gravestone Symbolism (Signs, Inscriptions, Ornamentation)	Funerary Rituals and Practices of Remembrance	Non-Religious Traditions and Local Forms of Commemoration	
Cimitero Monumentale di Bari (Italy)	Catholic; axial focus on chapels; monumental entrances	Crosses, epitaphs; sculpture	angels, marble	Masses, processions, grave visitation	Family tombs, memorial tokens, flowers
Slávičie údolie, Bratislava (Slovakia)	Catholic; partly landscape-oriented	Crosses, saint iconography, sculpture		Local ceremonies, family visits	Recreational walking, flowers, communal memorial spots
Ústřední hřbitov Brno (Czech Republic)	Catholic; axial layout	Family monuments, sculpture, epitaphs		Masses, processions, grave visits	Family traditions, grave decoration
Glasnevin Cemetery, Dublin (Ireland)	Catholic and Protestant; park-like	Crosses, epitaphs, angel sculpture		Religious and secular funerals, remembrance visits	Walking, local grave-visiting customs
Cimitirul Sf. Lazăr, Chişinău (Moldova)	Orthodox	Simple steles, crosses		Orthodox funerals, individual prayer	Photographs, flowers, small family mementos
Larnaka British Cemetery (Cyprus)	Protestant/ Anglican	Rectangular headstones, inscriptions, metal plaques		Military ceremonies, prayer, anniversaries	Family traditions, flowers, local remembrance practices
Lychakiv Cemetery, Lviv (Ukraine)	Catholic and Orthodox	Artistic monuments, epitaphs, sculpture		Masses, processions, family visits	Historical commemoration, artistic grave decoration
Gamla kyrkogården, Malmö (Sweden)	Lutheran	Simple steles, limited sculpture		Secular and religious funerals	Walking, family grave decoration
Zentralfriedhof Münster (Germany)	Catholic/ Protestant	Sculpture, epitaphs, columbaria		Masses, processions, remembrance visits	Local remembrance customs, family decorations
Groblje Alifakovac, Sarajevo (BiH)	Islam	Simple graves, arabesque motifs		Prayers, Islamic burial rituals	Family visits, local memorial traditions
Cimiterju ta' Addolorata, Paola (Malta)	Catholic	Crosses, family monuments, epitaphs		Masses, processions, grave visits	Family decorations, local remembrance rituals
Vilnius Orthodox Cemetery (Lithuania)	Orthodox	Orthodox steles	crosses,	Orthodox funerals, prayer	Family traditions, local memorial customs
Old Jewish Cemetery, Wrocław (Poland)	Judaism	Horizontal and vertical matzevot, Hebrew inscriptions		Prayer, ancestor remembrance, religious ceremonies	Family traditions, visits on Jewish holidays
Mirogoj Cemetery, Zagreb (Croatia)	Catholic	Crosses, columbaria, family chapels, sculpture		Masses, processions, family visits	Family decoration, local remembrance customs
Friedhof Sihlfeld, Zurich (Switzerland)	Protestant	Simple steles, columbaria, epitaphs		Religious and secular funerals	Family traditions, local grave-visiting customs

5. DISCUSSION

The findings of the analysis confirm that European cemeteries constitute complex cultural landscapes in which spatial organisation, funerary architecture, and religious as well as social practices reflect both local traditions and broader historical processes. The compositional types identified in the study, monumental-axial, park-like, topographic, and organic, correspond closely with typologies described in the literature. Authors such as Curl (2002), Rugg (2015), and Etlin (1984) emphasise that the evolution of European necropolises has been shaped by cultural change and urban development. Monumental cemeteries such as those in Bari, Zagreb's Mirogoj, or Paola's Addolorata exemplify the nineteenth-century model of the "city of the dead," characterised by representational architecture, strong axiality, and hierarchical spatial arrangements. These features align with historical studies of sepulchral form and with broader nineteenth-century urbanistic ideals.

In contrast, park cemeteries, such as Glasnevin in Dublin or Gamla kyrkogården in Malmö, are defined by soft, curvilinear paths and a high degree of integration with greenery. This corresponds with the "garden cemetery" concept described by Etlin (1984), Linden-Ward (2007), Tarlow (2000), and Skår et al. (2018), in which commemorative functions coexist with recreational and landscape-oriented uses. Topographic cemeteries, including Łyczakowski in Lviv or Alifakovac in Sarajevo, demonstrate how terrain, slopes, and vistas structure spatial experience and guide the visitor's orientation, an effect also observed by Petersson and Wingren (2011) in their studies on the relationship between landscape and memory.

Organic and traditional cemeteries, such as those in Chişinău, Vilnius, Wrocław, or Sarajevo, show strong alignment with anthropological approaches to death presented by Metcalf and Huntington (1991). These authors argue that it is ritual continuity and customary practice, rather than planned design, that primarily shape the development of funerary space. This is evident in the spontaneous arrangement of paths and the strong imprint of religious norms on burial orientation, grave form, and symbolic conventions.

The findings related to funerary architecture likewise reflect well-established tendencies in the scholarship. Monumental mausoleums, chapels, and figural sculpture in axial cemeteries reproduce patterns described by Ariès (1981) and Parker Pearson (1999), for whom funerary architecture serves as a means of social representation and prestige. Conversely, the predominance of simple forms, modernist stelae, restrained iconography, and minimalist materiality, in park cemeteries corresponds with Protestant and Scandinavian traditions of aesthetic moderation, as noted by Davies (2008). Confessional cemeteries, including Orthodox, Muslim, and Jewish necropolises, demonstrate the close relationship between material form and religious norms, confirming observations from religious studies literature that orientation, symbolic codes, and material selection follow normative frameworks rather than aesthetic choices.

The cultural analysis of practices, rituals, and values further corresponds with previous studies on memory and the anthropology of death. The presence of Catholic processions, liturgical ceremonies, and hierarchical spatial organisation reflects patterns described by Davies (2008) in his work on the culture of death. In contrast, more individualised practices of remembrance in Protestant contexts, along with the recreational use of park cemeteries, particularly evident in Glasnevin and Malmö, align with the concept of "dual use" spaces described in contemporary landscape-of-memory research (Grabalov 2018; Nordh et al. 2018). Muslim and Jewish cemeteries reinforce the continuity of religious tradition, confirming scholarly findings that gravestones function primarily as normative, not aesthetic, markers in these traditions.

From an axiological perspective, the diversity of compositional types and funerary architectural forms reflects the differing hierarchies of values attributed to cemeteries across the cultural contexts examined. Monumental necropolises emphasise representational and memorial values, a pattern consistent with both classical historical interpretations (Ariès 1981) and more recent analyses that view sepulchral architecture as a tool for constructing prestige and collective identity (Parker Pearson 1999; Curl 2002). Axial organisation and monumental spatial dominants reinforce the role of the cemetery as a symbolic centre of collective memory, aligning with descriptions of memory landscapes by Rugg (2015) and Etlin (1984).

In contrast, park cemeteries articulate an axiological system in which aesthetic, landscape, and experiential values play a central role. Rooted in the nineteenth-century idea of integrating remembrance with nature, these cemeteries also encourage recreational and contemplative modes of engagement with the space. This tendency is highlighted in the works of Etlin (1984), Linden-Ward (2007), Tarlow (2000), as well as in contemporary research on recreational uses of necropolises (Grabalov 2018; Nordh et al. 2018). These findings suggest a shift in the hierarchy of values, from the sacred and representational toward the experiential, environmental, and user-oriented.

Traditional denominational cemeteries and organically developed necropolises represent yet another value system, rooted in ritual continuity, communal memory, and the durability of religious transmission. As Metcalf and Huntington (1991) note, cultural and ritual practices, rather than formal planning, determine the spatial configuration and evolution of such landscapes. This observation is echoed by Petersson and Wingren (2011), who emphasise the influence of local conditions and material practices of remembrance on the shaping of funerary space.

Taken together, European necropolises display a wide spectrum of values, from sacred and representational to aesthetic, landscape-oriented, communal, and ritual. The cemetery thus becomes a site where social, religious, cultural, and practical values intersect and are continuously negotiated. In this sense, cemeteries align with the broader concept of the memory landscape: spaces in which architecture, spatial organisation, and cultural practices co-produce complex layers of meaning, as widely discussed in studies of cultural memory and lieux de mémoire (Dwyer & Alderman 2008; Wright 2005; Zaremba 2025).

The findings indicate that European necropolises maintain a rich diversity shaped by history, religion, and topography, while simultaneously reflecting universal processes described in scholarship on the culture of death, from the monumentalisation of space in the nineteenth century to contemporary trends in integrating cemeteries with landscape and public life. The analysis confirms that cemeteries function as multilayered memory sites in which architecture, spatial layout, and cultural practices jointly construct meaning, fully consistent with theoretical perspectives on memoryscapes.

6. CONCLUSION

European cemeteries, as enduring and symbolically significant components of the cultural landscape, reflect complex relationships between society, religious tradition, and local cultural environments. The comparative analysis of fifteen necropolises reveals a substantial diversity of spatial typologies, from monumental and representational cemeteries, through park-like and landscape-oriented forms, to traditional and denominational burial grounds. The examination of architectural forms demonstrates a wide spectrum of sepulchral solutions: individual and family graves, chapels, mausoleums, columbaria, and richly varied funerary sculpture, differentiated both stylistically and materially.

The cultural and religious analysis shows that symbols, inscriptions, and ornamentation (or their absence) reflect the value systems of different faith traditions, including Christianity, Judaism, and Islam, as well as local non-religious customs. Funerary rituals and practices of remembrance further illustrate the diversity of customs, ranging from masses and processions to personal and family forms of commemoration. The findings indicate that the use of cemetery space depends strongly on the social, historical, and geographical context, and that the organisation of necropolises integrates representational, religious, and recreational functions.

Despite cultural differences, many cemeteries also serve as park-like and educational spaces, shaping local identity and contributing to collective memory. A common feature of all cemeteries examined is their ability to integrate aesthetic, symbolic, and functional dimensions, underscoring their importance as sites of high cultural value. Overall, the study reveals both universal and locally specific patterns in the organisation and perception of cemetery space, patterns that are crucial for cultural heritage preservation and for landscape planning at the European scale.

KULTUROWE, SPOŁECZNE I AKSJOLOGICZNE WYMIARY PRZESTRZENI CMENTARNEJ: ANALIZA PORÓWNAWCZA WYBRANYCH NEKROPOLII ŚWIATA

1. WPROWADZENIE

Cmentarze stanowią wyjątkowy rodzaj przestrzeni kulturowej, w której przenikają się wartości społeczne, religijne, symboliczne i historyczne. Są miejscami pamięci zbiorowej i indywidualnej, a zarazem elementami krajobrazu miejskiego, które, mimo swojej pierwotnie funeralnej funkcji, odgrywają coraz bardziej złożone role w życiu lokalnych społeczności (Jaszczak 2013). Jako trwałe struktury wpisane w tkankę miasta, pełnią funkcję materialnych świadectw minionych epok, przemian politycznych, migracji, konfliktów i procesów urbanizacyjnych. Jednocześnie pozostają nośnikami tradycji religijnych i obyczajowych, odzwierciedlając sposób, w jaki dane społeczeństwo rozumie śmierć, przeżywa żałobę i kultywuje pamięć o zmarłych. W zależności od regionu, dominujących religii, tradycji lokalnych, a także uwarunkowań klimatycznych, środowiskowych i historycznych, nekropolie mogą przyjmować odmienne formy przestrzenne oraz architektoniczne. W jednych kulturach klasyczna kompozycja kwater zorientowanych zgodnie z zasadami religijnymi jest normą, w innych dominują swobodne układy krajobrazowe, nawiązujące do parków i ogrodów. Zróżnicowane bywają także formy grobów, stylistyka nagrobków, symbolika ikonograficzna czy materiały sepulkralne, które wynikają zarówno z tradycji religijnych (np. islam, chrześcijaństwo, judaizm), jak i z lokalnych zwyczajów, dostępnych technologii oraz gustów estetycznych. Te materialne i niematerialne różnice wpływają na sposób odbioru nekropolii przez mieszkańców, od traktowania ich jako przestrzeni sacrum, po uznawanie za miejsca rekreacyjne, historyczne lub edukacyjne.

W ostatnich dekadach rośnie zainteresowanie krajobrazem funeralnym jako obszarem badań nie tylko historycznych czy religioznawczych, ale również urbanistycznych, krajobrazowych, antropologicznych i socjologicznych. Wynika to z kilku równoległych procesów: potrzeby ochrony dziedzictwa sepulkralnego, ewolucji praktyk pochówku, zmian demograficznych oraz zwiększonej świadomości ekologicznej. Współczesne cmentarze zaczynają pełnić funkcje wielowarstwowe: obok tradycyjnego charakteru sakralnego stają się enklawami zieleni w zurbanizowanej przestrzeni, miejscami pamięci historycznej, a niekiedy przestrzeniami rekreacyjno-spacerowymi. W wielu miastach Europy obserwuje się integrację nekropolii z siecią zieleni miejskiej, co prowadzi do ich postrzegania jako parków kulturowych, przestrzeni, w których natura i kultura współtworzą unikatowy, refleksyjny krajobraz.

W konsekwencji cmentarze nie powinny być analizowane wyłącznie jako miejsca pochówku, lecz jako złożone struktury kulturowo-krajobrazowe, które odzwierciedlają pamięć zbiorową, tożsamość lokalną oraz relacje społeczności z miejscem i historią.

Niniejszy artykuł wpisuje się w tę perspektywę badań, podejmując próbę porównawczej analizy przestrzeni cmentarzy z różnych miast świata, m.in. Włoch, Irlandii, Polski, Czech, Słowacji, Mołdawii, Szwecji, Bośni i Hercegowiny, Danii, Niemiec, Cypru, Ukrainy, Malty, Szwajcarii. Zestawienie tak zróżnicowanych przestrzeni nekropolitalnych pozwala uchwycić zarówno cechy wspólne, jak i lokalne odmienności w sposobach organizacji i planowania cmentarzy.

Z perspektywy filozofii wartości (aksjologii) cmentarze można postrzegać jako przestrzenie, w których nakładają się na siebie różne porządki wartości: religijnych, kulturowych, estetycznych, historycznych, społecznych, a współcześnie także ekologicznych i użytkowych. Zgodnie z klasycznymi ujęciami aksjologicznymi zakładającymi zhierarchizowany układ wartości, nekropolie stanowią przykład miejsc, gdzie wartości wyższe (sakralne, duchowe, pamięciowe) współistnieją – niekiedy w sposób konfliktowy – z wartościami niższymi, takimi jak funkcjonalność, ekonomia przestrzeni czy bieżące potrzeby urbanistyczne. Analiza przestrzeni cmentarnej z tej perspektywy pozwala uchwycić nie tylko materialny kształt nekropolii, lecz także to, jakie wartości są w niej utrwalane, negocjowane, a nawet kwestionowane przez różne grupy użytkowników.

Celem badań była analiza tego, w jaki sposób różne społeczności na świecie planują i postrzegają przestrzeń cmentarzy, jakie formy architektoniczne i przestrzenne uznają za charakterystyczne oraz jak odnoszą się do pochówku i praktyk upamiętniania zmarłych. Porównano zarówno religijne, jak i pozareligijne tradycje pamięci, a także codzienne i świąteczne praktyki odwiedzających, aby ukazać różnorodność sposobów interpretowania przestrzeni nekropolitalnych. Wskazano również wspólne elementy oraz lokalne odmienności w postrzeganiu społecznego znaczenia nekropolii, co pozwala lepiej zrozumieć rolę cmentarzy jako istotnych przestrzeni kulturowych i krajobrazowych.

2. PRZEGLĄD LITERATURY

Literatura dotycząca krajobrazu funeralnego i przestrzeni cmentarnych obejmuje szerokie spektrum badań z zakresu antropologii, geografii kulturowej, historii sztuki, socjologii, filozofii, religioznawstwa oraz studiów nad pamięcią. Badacze podkreślają, że cmentarze funkcjonują jako materialne archiwa zbiorowej pamięci (Assmann 2008, 2009; Nora 1984-1992; Connerton 1989), w których zakodowane są narracje historyczne, ideologiczne i społeczne. Koncepcja „miejsca pamięci” (lieux de mémoire) wskazuje, że nekropolie nie tylko upamiętniają zmarłych, lecz także kształtują tożsamość społeczności poprzez wizualne i symboliczne reprezentacje przeszłości (Warploe 2003; Sloterdijk 2013, Maddrell et al. 2010; Wright 2005)

W literaturze filozoficznej i antropologicznej coraz częściej podkreśla się, że analiza przestrzeni kulturowych wymaga odwołania do kategorii wartości i procesów wartościowania. Klasyczna filozofia wartości (Scheler 1973; Hartmann 1962; Stróżewski 1981; Ricoeur 2004) wskazuje na zróżnicowane poziomy i hierarchie wartości, od hedonistycznych i użytkowych, poprzez estetyczne i społeczne, aż po religijne i duchowe, co pozwala interpretować cmentarze jako miejsca szczególnej kondensacji wartości wyższych. W tym ujęciu nekropolia funkcjonuje nie tylko jako przestrzeń pochówku, ale także jako pole, na którym ścierają się różne porządki wartości: sakralnych (świętość miejsca spoczynku), pamięciowych (pamięć zbiorowa i indywidualna), estetycznych (konceptje piękna i stosowności form sepulkralnych), społecznych (status, prestiż, równość), a także pragmatycznych (funkcjonalność, bezpieczeństwo, ekonomia przestrzeni).

Współczesne studia nad krajobrazami pamięci i dziedzictwem (Smith 2006; Waterton, Watson 2013; Macdonald 2013) pokazują, że wartości przypisywane miejscom pamięci mają charakter dynamiczny i są wynikiem procesów społecznego negocjowania znaczeń. Cmentarze, podobnie jak inne „miejsca pamięci”, mogą być traktowane jako przestrzenie, w których dochodzi do reinterpretacji hierarchii wartości wraz ze zmianami kontekstu politycznego, religijnego czy demograficznego (Lee 2015; Rugg 2006; Barrett et al. 2001; Johnson 2008; Zaremba 2005). Aksjologiczna analiza nekropolii pozwala zatem uchwycić napięcia między wartościami zachowawczymi (ochrona dziedzictwa, nienaruszalność grobów, trwałość pamięci) a wartościami zmiany (potrzeby urbanistyczne, wprowadzanie nowych form pochówku, zmiana wrażliwości estetycznej i ekologicznej).

Istotnym wątkiem jest także relacja między wartościami indywidualnymi i wspólnotowymi (Waterton et al. 2013; Johnsson 2008). Z jednej strony cmentarz odzwierciedla osobiste wybory i hierarchie wartości rodzin (forma nagrobka, inskrypcje, sposób upamiętniania), z drugiej podlega regulacjom instytucjonalnym i religijnym, które narzucają określone normy estetyczne, symboliczne i przestrzenne. Tym samym nekropolie można interpretować jako „laboratoria wartościowania”, w których widoczne są zarówno procesy internalizacji wartości (przejmowanie wzorców religijnych, rodzinnych, narodowych), jak i ich redefinicji w odpowiedzi na współczesne przemiany kulturowe, sekularyzację czy ekologizację praktyk funeralnych.

Znaczący nurt badań dotyczy roli religii w formowaniu krajobrazów sepulkralnych (Wilson 2011; Francis 2003; Tóth i in. 2019, Rugg 2015). Religie wyznaczają nie tylko rytuały pogrzebowe, ale także układ przestrzeni, orientację grobów, symbolikę ikonograficzną oraz dopuszczalne sposoby pochówku. W tradycji chrześcijańskiej cmentarze często powiązane są z ideą zmartwychwstania i świętości miejsca, co przejawia się w orientacji grobów i obecności krzyży, kaplic czy figur aniołów. Islam narzuca prostotę form, określone kierunki grzebania oraz minimalizację dekoracji, podczas gdy judaizm podkreśla trwałość pamięci poprzez charakterystyczne inskrypcje i nieprzemijalność kamienia. Badania porównawcze wykazują, że odmiennie doktryny religijne wyznaczają różne spo-

soby rozumienia śmierci i sacrum, co ma znaczący wpływ na odbiór cmentarzy przez użytkowników i na ich postrzeganie w przestrzeni miejskiej.

Istotnym obszarem badań jest także architektura i stylistyka sepulkralna (Alpermann 2022; Warpole 2003; Dwyer et al. 2008, Charytonowicz 2007; Tiiley 1994; Keister 2004)). Sztuka nagrobna od wieków stanowi medium komunikacji symbolicznej, w tym nagrobki, mauzolea, kolumbaria i kaplice przekazują treści estetyczne, społeczne i emocjonalne. Podkreśla się, że odbiór przestrzeni cmentarnej jest silnie związany z formą architektoniczną (.Worpole 2003; Borowik 2021; Hallam 2001), monumentalne mauzolea wytwarzają wrażenie powagi, regularne aleje porządkują przestrzeń, a krajobrazowe układy cmentarzy-parki sprzyjają refleksji i rekreacyjnemu użytkowaniu. Estetyka cmentarza może więc zarówno wzmacniać doświadczenie sacrum, jak i nadawać miejscu charakter świecki czy kontemplacyjny.

Kolejnym ważnym nurtem badań są zwyczaje i praktyki użytkowników cmentarzy. Antropolodzy i socjologowie zwracają uwagę, że cmentarze są miejscem codziennych zachowań, rytuałów i relacji społecznych, z których część ma charakter religijny, a część pozareligijny (Waterton 2013; Douglas 2005; Smith 2006). Tradycje związane z odwiedzaniem grobów, pozostawianiem znaków pamięci, pielęgnacją kwater, organizowaniem lokalnych świąt czy praktyk wspólnotowych stanowią ważny element kultury pamięci.

Wspólnym mianownikiem wszystkich tych ujęć jest zwrócenie uwagi na odbiór przestrzeni cmentarnej jako zjawiska kulturowego (Laqueur 2015; Macdonald 2013; Smith 2006; Waterton i in. 2013). Odbiór ten zależy od systemu wartości, tradycji religijnych, doświadczeń rodzinnych, wrażliwości estetycznej, a także od fizycznej struktury i wyposażenia cmentarza. Badania wskazują, że krajobraz sepulkralny odczytywany jest inaczej w kulturach o silnie zakorzenionej symbolice religijnej, inaczej w społeczeństwach świeckich, a jeszcze inaczej w przestrzeniach wielokulturowych, gdzie dochodzi do przenikania wielu wzorców pamięci. Tym samym badacze podkreślają, że cmentarze są nie tylko przestrzeniami spoczynku, lecz także miejscami dialogu między kulturą, religią, historią, społeczeństwem i jednostką.

3. MATERIAŁY I METODY

Niniejsze badanie opiera się na podejściu interdyscyplinarnym, łączącym metody geografii kulturowej, architektury, historii sztuki, badań krajobrazowych oraz socjologii miasta. Wykorzystano zarówno techniki jakościowe, jak i elementy analizy przestrzennej, co pozwoliło na uchwycenie złożonego charakteru współczesnych nekropoli oraz sposobów ich odbioru planowania w różnych kontekstach kulturowych. W niniejszym artykule perspektywa aksjologiczna służy jako rama interpretacyjna dla porównania analizowanych nekropoli, pozwalając odczytać zróżnicowane typologie przestrzenne, formy architektury grobowej oraz praktyki użytkowników jako wyraz odmiennych systemów wartości zakodowanych w przestrzeni cmentarnej. Znaczące było porównanie cmentarzy znajdujących się w różnych regionach Europy (Rys. 1), z uwzględnieniem ich lokalnych uwarunkowań historycznych, religijnych, środowiskowych i społecznych. Ryc 1.: 1. Glasnevin, Dublin (Irlandia); 2. Gamla kyrkogarden, Malmö (Szwecja); 3. Vilniaus miesto stačiatikių kapinės, Wilno (Litwa); 4. Zentralfriedhof, Münster (Niemcy); 5. Stary Cmentarz Żydowski, Wrocław (Polska); 6. Cmentarz Łyczakowski, Lwów (Ukraina); 7. Ustredni hrbitov, Brno (Czechy); 8. Slavice Udolie, Bratysława (Słowacja); 9. Cimitirul Sfântul Lazăr, Kiszyniów (Mołdawia); 10. Friedhof Zürich Sihlfeld, Zurych (Szwajcaria); 11. Groblje Mirogoj, Zagrzeb (Chorwacja); 12. Groblje Alifakovac, Sarajewo (Bośnia i Hercegowina); 13. Il Cimiterio Monumentale di Bari, Bari (Włochy); 14. Ćimiterju ta' l-Addolorata, Paola, Valetta (Malta); 15. Larnaka british Cemetery, Larnaka (Cypr).

Badania terenowe i analiza źródeł (Rys. 2) były prowadzone w okresie od 2012 roku do chwili obecnej. Długi horyzont czasowy pozwolił na obserwację zróżnicowanych przestrzeni cmentarnych oraz sposobów ich użytkowania. Dzięki takiemu podejściu możliwe było uwzględnienie różnic urbanistycznych, społecznych i kulturowych zachodzących w badanych miastach, co wzbogaciło porównawczą analizę form architektonicznych, praktyk religijnych i zwyczajowych.

Prace terenowe obejmowały obserwację uczestniczącą skupioną na tym, jak mieszkańcy korzystają z przestrzeni i poruszają się po niej, oraz ocenę intensywności użytkowania różnych stref. Analiza miejsc pochówku skupiała się na cmentarzach i ich bezpośrednim otoczeniu, ze szczególnym uwzględnieniem typologii przestrzennej i układu kwater. W drugim etapie zbadano formy architektoniczne obecne na cmentarzach, w tym groby indywidualne, grobowce rodzinne, mauzolea, kaplice, kolumbaria, czy rzeźby nagrobne. Analiza obejmowała klasyfikację form nagrobnych, ocenę stylistyczną elementów architektury grobowej oraz analizę materiałów. Biorąc pod uwagę kontekst kulturowy i religijny cmentarzy przeprowadzono analizę symbolicznych i rytualnych wymiarów przestrzeni pogrzebowej, opierając się zarówno na literaturze, jak i empirycznych danych terenowych. Badania obejmowały analizę symboliki religijnej w odniesieniu do organizacji cmentarza, interpretację symboliki grobów, w tym znaków religijnych, inskrypcji i ornamentów z perspektywy antropologicznej, porównanie rytuałów pogrzebowych i praktyk upamiętniających w różnych tradycjach oraz badanie zwyczajów niereligijnych, w tym praktyk rodzinnych i lokalnych form indywidualnej i wspólnotowej pamięci, które mają wpływ na funkcjonowanie nekropolii.

4. WYNIKI BADAŃ

4.1. Wyniki analizy miejsc pochówku oraz ich bezpośredniego otoczenia, z naciskiem na typologię przestrzenne, układ kwater i dynamikę zmian w krajobrazie cmentarnym

Badane cmentarze obejmują zróżnicowane typy europejskich nekropolii, reprezentujące różne tradycje kulturowe. Analiza pozwoliła zidentyfikować kilka wyraźnych modeli przestrzennych oraz odmiennych dynamik krajobrazowych.

Badane cmentarze reprezentują szerokie spektrum europejskich tradycji sepulkralnych, pozwalając wyróżnić cztery główne modele przestrzenne i kulturowe (Rys. 3). Najbardziej wyraziste są nekropolie monumentalne, takie jak Miłogoj, Bari czy Addolorata, które funkcjonują jako świadomie projektowane „miasta zmarłych” o silnych osiach kompozycyjnych i rozbudowanej architekturze grobowej. Cechuje je reprezentacyjność i hierarchiczny porządek, typowy dla XIX-wiecznych koncepcji urbanistycznych. Odmienny charakter mają cmentarze parkowe, m.in. Glasnevin czy Gamla kyrkogården, gdzie krajobraz i drzewostan stanowią główny element kompozycji, a układy alei są miękkie i nieregularne. Tworzą one przestrzenie kontemplacyjne, bliższe ogrodom niż klasycznym nekropoliom, co wpisuje się w XIX-wieczną ideę „garden cemetery”. Cmentarze tradycyjne i wyznaniowe, takie jak Sf. Łazarz w Kiszyniowie czy nekropolie prawosławne w Wilnie, rozwijały się organicznie, zachowując układy wynikające z lokalnych rytuałów i religijnych zasad pochówku. Charakteryzują się brakiem jednego założenia urbanistycznego oraz silnym zakorzenieniem w praktykach kulturowych danej społeczności. Specjalistyczne i wspólnotowe miejsca pamięci, jak Stary Cmentarz Żydowski we Wrocławiu czy Alifakovac, wyróżniają się tożsamościową strukturą, w której forma grobów i orientacja odpowiadają wymogom religijnym. Analiza wskazuje, że typologia cmentarzy wynika z relacji między kulturą, religią, historią i topografią, które determinują zarówno układ przestrzenny, jak i krajobrazową dynamikę poszczególnych nekropolii.

Analizowane cmentarze sklasyfikowano jako cztery główne typy kompozycji: monumentalno-osiowy, parkowy, topograficzny oraz organiczny, co odzwierciedla zarówno tradycję kulturową, jak i warunki przestrzenne poszczególnych miast Europy. Najsilniej uporządkowane układy, o charakterze reprezentacyjnym, występują w Bari, Brnie, Valetcie, Zagrzebiu i Zurychu, gdzie dominują szerokie, osiowe aleje i geometryczne sektory. Cmentarze parkowe, takie jak Glasnevin w Dublinie, Gamla kyrkogården w Malmö czy Zentralfriedhof w Münster, cechują się miękkimi, krajobrazowymi alejami i kompozycją zintegrowaną z zielenią (Tab. 1). W nekropoliach topograficznych, m.in. Łyczakowski w Lwowie i Alifakovac w Sarajewie, wykorzystano ukształtowanie terenu do budowania osi widokowych i tarasowych przestrzeni pochówkowych. Cmentarze organiczne, jak te w Kiszyniowie, Wilnie czy Wrocławiu, odznaczają się spontanicznie rozwiniętym układem alei i niejednorodnym podziałem sektorowym. Układ alei okazuje się kluczowym wyróżnikiem typologicznym, ponieważ ściśle wiąże się z funkcją symboliczną. Monumentalne nekropolie wyróżniają się geometrią, a tradycyjne i parkowe wykorzystują naturalny charakter krajobrazu. W większości analizowanych przykładów osie widokowe łączą dominujące elementy krajobrazowe, takie jak kaplice, arkady

lub wpisują się w panoramy miejskie. Cmentarze zachodnioeuropejskie wskazują na tendencję do porządkowania przestrzeni według funkcji (np. sektory urnowe w Zurychu i Münster), podczas gdy w Europie Wschodniej częściej zachowują układ historyczny. Nekropolie śródziemnomorskie wyróżniają się monumentalizmem, natomiast skandynawskie i niemieckie – parkowym charakterem i integracją z zielenią miejską. Ogólnie kompozycja przestrzenna odzwierciedla zarówno lokalną tradycję sepulkralną, warunki terenowe, jak i współczesne modele zarządzania krajobrazami pa-
mięci.

Tab. 1. Porównanie cmentarzy europejskich – analiza kompozycyjna. Źródło: opracowanie własne

Cmentarz	Układ alei	Osie widokowe	Podział na sekcje / Typ sektory funkcjonalne	Typ kompozycji przestrzennej
Cimitero Monumentale di Bari, Bari (Włochy)	Symetryczne, osiowe; główna aleja reprezentacyjna	Silne osie architektoniczne na kaplicę i monumentalne grobowce	Regularne sektory geometryczne	Monumentalny, klasycyzujący, hierarchiczny
Slávičie údolie, Bratislava (Słowacja)	Mieszane: częściowo osiowe, częściowo organiczne	Krajobrazowe, miękkie, podporządkowane zieleni	Podział mieszany: historyczne i komunalne sektory	Parkowy z elementami regularności
Ústřední hřbitov, Brno (Czechy)	Osiowy, regularny, szerokie aleje	Architektoniczne, osi na kaplicę	Wyraźne sektory, czytelna modularność	Regularny, planowy, uporządkowany
Glasnevin, Dublin (Irlandia)	Parkowe, miękkie, kręte aleje	Krajobrazowe, związane z zielenią	Mieszane: stare sektory organiczne i nowe regularne	Parkowo-historyczny, hybrydowy
Cimitirul Lazăr, Sfântul Kiszyniów (Mołdawia)	Nieregularne, powstałe spontanicznie	Brak wyraźnych osi; drobne przebiecia krajobrazowe	Podziały tradycyjne, niejednorodne	Organiczny, tradycyjny
Larnaka British Cemetery (Cypr)	Regularne, proste aleje	Oś na wejście i kaplicę	Sektory prostokątne, wojskowe/angielskie standardy	Regularny, prosty, kolonialny
Cmentarz Łyczakowski, Lwów (Ukraina)	Kręte, tarasowe, podporządkowane rzeźbie terenu	Silne osie topograficzne i panoramy	Historyczne sektory grup artystycznych, wojskowych, narodowych	Tarasowy, panoramowy, silnie zróżnicowany
Gamla kyrkogården, Malmö (Szwecja)	Parkowe, bez osi	Łagodne, miękkie przebiecia zieleni	Sekcje mieszane, część stara organiczna, nowe bardziej regularne	Parkowy, naturalny
Zentralfriedhof Münster (Niemcy)	Parkowy, częściowo osiowy	Drzewostan naturalne osie	Sektory funkcjonalne, współczesne kolumbaria	Mieszany: parkowy z uporządkowanymi strefami
Groblje Alifakovac, Sarajewo (Bośnia i Hercegowina)	Tarasowe, bez osi	strome, Topograficzne, silne widoki na miasto	Organiczne sektory rodzinne i rodowe	Mocno organiczny, stromy, tradycyjny
Cimiterju Addolorata, Paola (Valetta, Malta)	Monumentalne, osiowe, z arkadami	Oś na kaplicę i monumentalne założenia	Sektory geometryczne, klasycyzujące	Osiowy, monumentalny, reprezentacyjny
Vilniaus stačiatikių kapinės, Wilno (Litwa)	Nieregularne, podporządkowane topografii	Brak osi; dominują przebiecia na stoki	Sektory wyznaniowe, rodzinne	Organiczny, tradycyjno-wyznaniowy
Stary Żydowski, Wrocław (Polska)	Nieregularne aleje, podporządkowane układowi historycznemu	Widoki punktowe na macewy i stare drzewa	Brak sektorów funkcjonalnych, układ historyczny	Organiczny, historyczno-dendrologiczny
Groblje Mirogoj, Zagrzeb (Chorwacja)	Silnie osiowe, monumentalne aleje arkadowe	Oś na monumentalne arkady i kaplicę	Czytelne sektor: stare monumentalne i nowe regularne	Monumentalny, klasycystyczny, parkowy

Cmentarz	Układ alei	Osie widokowe	Podział na sekcje / Typ sektory funkcjonalne przestrzennej	Typ kompozycji
Friedhof Sihlfeld, Zurych (Szwajcaria)	Regularne aleje z elementami parkowymi	Osiowe i krajobrazowe otwarcia	Wyraźne sektory funkcjonalne, wspólczesne pola urnowe	Parkowy

4.2. Wyniki analizy form architektonicznych, stylistyki architektury grobowej oraz materiałów

Analiza porównawcza badanych cmentarzy ujawniła znaczną różnorodność formalną i stylistyczną architektury sepulkralnej, wynikającą z lokalnych tradycji kulturowych, religijnych, ekonomicznych oraz różnic w okresach ich kształtowania (Tab. 2). Na nekropoliach monumentalnych (Mirogoj, Bari (Rys. 4), Addolorata, Sihlfeld, częściowo Łyczakowski) dominują monumentalne grobowce rodzinne, mauzolea i reprezentacyjne kaplice, często realizowane w duchu klasycyzmu, neorenesansu lub eklektyzmu, co odzwierciedla XIX-wieczną estetykę „miasta zmarłych”. W tych przestrzeniach licznie występuje także rzeźba sepulkralna, figuralna, alegoryczna, inspirowana sztuką funebryjną Europy Zachodniej, traktowana jako integralny element kompozycji grobowca. Cmentarze parkowe (Glasnevin, Gamla kyrkogården, Münster (Rys. 5)) charakteryzują się przewagą zróżnicowanych indywidualnych nagrobków, z mniejszym udziałem monumentalnych form, przy czym dominują proste stele, niskie płyty poziome i skromne obeliski, nierzadko utrzymane w stylistyce modernistycznej lub skandynawskiego minimalizmu. Rzeźba sepulkralna w tej grupie ma charakter oszczędny, często symboliczny lub abstrakcyjny, a materiały, zwłaszcza piaskowiec, granit i metal, są dobierane pod kątem integracji z krajobrazem parkowym. Na cmentarzach tradycyjnych i wyznaniowych (Sf. Lazăr w Kiszyniowie, cmentarze prawosławne Wilna, Alifakovac, część sektorów Larnaki (Rys. 6)) dominują proste groby indywidualne, często rozmieszczone organicznie, co wynika z ciągłości praktyk religijnych. Formy są tu wyraźnie podporządkowane funkcji, a nie reprezentacji: stele prawosławne, kamienne płyty muzułmańskie, krzyże drewniane czy nagrobki brytyjskiego standardu wojskowego przedstawiają silne zakorzenienie w obyczaju i wspólnocie. Rzeźba występuje sporadycznie, a jej funkcja ma najczęściej charakter symboliczny i religijny, nie monumentalny. Stary Cmentarz Żydowski we Wrocławiu stanowi przykład nekropolii specjalistycznej, w której architektura grobowa opiera się na macewach o bogatej ornamentyce, hebrajskich inskrypcjach i symbolice religijnej, a wystrój rzeźbiarski ma ściśle określone ramy halachiczne.

Pod względem materiałowym analizowane nekropolie są zróżnicowane, niemniej jednak zależności między rodzajem cmentarza a zastosowanym tworzywem są czytelne. Na nekropoliach monumentalnych dominują elementy z kamienia trwałego, marmuru, piaskowca i granitu, ze dużym udziałem metali w detalach (bramy, kraty, dekoracje). Na cmentarzach parkowych zidentyfikowano przede wszystkim materiały odporne na warunki atmosferyczne, równocześnie stonowane wizualnie (granit, ciemne metale, oszczędna ceramika). Na nekropoliach tradycyjnych stosuje się zróżnicowane materiały, w zależności od lokalnych zasobów i obyczajów: kamień polny, wapień, drewno, a w przypadku brytyjskich cmentarzy wojskowych, standardyzowany biały kamień. Cmentarze wspólnotowe, takie jak żydowski we Wrocławiu czy prawosławne w Wilnie, charakteryzuje największa konsekwencja materiałowa wynikająca z norm religijnych i tradycji.

Tab. 2. Formy architektury grobowej na badanych nekropoliach. Źródło: opracowanie własne

Cmentarz	Dominujące formy sepulkralne	Stylistyka architektury grobowej	Dominujące materiały
Cimitero Monumentale di Bari, Bari (Włochy)	Mauzolea, grobowce rodzinne, rzeźba figuralna	Klasycyzm, eklektyzm, akademizm	Marmur, piaskowiec, metal
Slávičie údolie, Bratislava (Słowacja)	Groby indywidualne, współczesne kolumbaria	Modernizm, styl parkowy	Granit, beton arch., metal
Ústřední hřbitov, Brno (Czechy)	Grobowce rodzinne, kaplice, nagrobki modernistyczne	Historyzm, modernizm	Piaskowiec, granit, żeliwo
Glasnevin, (Irlandia)	Dublin Stele, obeliski, grobowce rodzinne	Wiktoriański historyzm, parkowy minimalizm	Kamień wapienny, granit, metal

Cmentarz	Dominujące formy sepulkralne	Stylistyka architektury grobowej	Dominujące materiały
Cimitirul Sf. Lazăr, Kiszyniów (Mołdawia)	Proste groby indywidualne	Tradycyjny, wyznaniowy	Kamień lokalny, beton, drewno
Larnaka British Cemetery (Cypr)	Standaryzowane nagrobki wojskowe	Klasycyzujący minimalizm, standard CWGC	Biały kamień wapienny
Cmentarz Łyczakowski, Lwów (Ukraina)	Mauzolea, rzeźba sepulkralna, monumentalne grobowce	Ekлекtyzm, historyzm, symbolizm	Marmur, piaskowiec, metal
Gamla kyrkogården, Malmö (Szwecja)	Stele, płyty poziome, skromne groby rodzinne	Minimalizm skandynawski, modernizm	Granit, ciemny metal
Zentralfriedhof Münster (Niemcy)	Kolumbaria, stele, nagrobki parkowe	Modernizm, elementy klasycyzujące	Granit, beton, metal
Groblje Alifakovac, Sarajewo i Hercegowina (Bośnia i Hercegowina)	Kamienne stelesy muzułmańskie	Tradycja osmańska, formy organiczne	Wapień, kamień polny
Cimiterju tal-Addolorata, Paola, Valetta, (Malta)	Kaplice, monumentalne grobowce rodzinne	Klasycyzm śródziemnomorski, neorenesans	Wapień maltański, metal
Vilniaus stačiatikių kapinės, Wilno (Litwa)	Stele prawosławne, krzyże, groby rodzinne	Styl wyznaniowy, tradycja prawosławna	Granit, drewno, kamień polny
Stary Cmentarz Żydowski, Wrocław (Polska)	Macewy, groby rodzinne żydowskie	Ornamentyka żydowska, symbolika religijna	Piaskowiec, granit
Groblje Mirogoj, Zagrzeb (Chorwacja)	Arkadowe grobowce, mauzolea, kaplice	Klasycyzm, neorenesans, monumentalizm	Marmur, piaskowiec, ceramika
Friedhof Sihlfeld, Zurych (Szwajcaria)	Kolumbaria, groby indywidualne, stele	Modernizm, geometria	Granit, beton, metal

4.2. Wyniki analizy kulturowego i religijnego kontekstu korzystania z przestrzeni cmentarzy

Analiza wybranych cmentarzy wykazała, że przestrzeń nekropolii w Europie kształtowana jest silnie przez kontekst religijny i kulturowy. Studium symboliki religijnej ujawnia wyraźne różnice między cmentarzami chrześcijańskimi, prawosławnymi, katolickimi, protestanckimi, żydowskimi oraz muzułmańskimi, w tym m.in. układ krzyży, ikonografię świętych, orientację grobów i architekturę kaplic. Analiza symboliki nagrobnej wskazuje, że ornamentyka i inskrypcje odzwierciedlają wartości religijne, społeczne i kulturowe, np. rzeźby aniołów, motywy roślinne i symbole życia pośmiertnego w tradycji katolickiej, czy proste stelesy i arabeski na cmentarzach muzułmańskich (Tab. 3). Rytuały pogrzebowe, dokumentowane zarówno w literaturze religioznawczej, jak i w badaniach terenowych, ukazują odmienne formy obchodzenia śmierci: ceremonie liturgiczne, procesje, modlitwy indywidualne, a także zwyczaje związane z odwiedzinami grobów i pozostawianiem pamiątek.

Porównania tradycji pozareligijnych pozwalają na określenie dodatkowych form upamiętniania, w tym praktyk rodzinnych, lokalnych rytuałów i obrzędów pamięci, które wpływają na organizację przestrzenną nekropolii, od indywidualnych nagrobków zdobionych zdjęciami, kwiatami czy symbolicznymi przedmiotami, po wspólnotowe pomniki i grobowce rodowe. W cmentarzach parkowych, jak Glasnevin w Dublinie czy Gamla kyrkogården w Malmö, przestrzeń sprzyja integracji funkcji rekreacyjnych i pamięciowych, podkreślając kulturową rolę zieleni i krajobrazu w praktykach odwiedzania grobów. Natomiast w cmentarzach monumentalnych, jak Mirogoj w Zagrzebiu czy Cimitero Monumentale di Bari, struktura osiowa i monumentalna architektura podkreślają symbolikę hierarchii społecznej i religijnej. Cmentarze tradycyjne, np. prawosławne w Wilnie czy muzułmańskie Alifakovac w Sarajewie, rozwijały się organicznie, odzwierciedlając lokalne normy kulturowe i religijne bez silnego planowania urbanistycznego.

W wyniku analizy stwierdzono, że cmentarze są przestrzeniami wielowymiarowymi, gdzie symbolika religijna, rytuały pogrzebowe i lokalne tradycje pamięci współistnieją, kształtując zarówno formę architektoniczną, jak i doświadczenie odwiedzających. Analiza kulturowa podkreśla znaczenie kontekstu historycznego, regionalnego i religijnego w interpretacji i funkcjonowaniu nekropoli.

Tab. 3. Symbolika oraz tradycje religijne i kulturowe na badanych nekropoliach. Źródło: opracowanie własne

Cmentarz	Symbolika religijna w przestrzeni	Symbolika nagrobna (znaki, inskrypcje, ornamenty)	Rytuały pogrzebowe i praktyki pamięci	Tradycje pozareligijne i lokalne formy upamiętniania
Cimitero Monumentale di Bari (Włochy)	Katolicka, oś na kaplicę, monumentalne wejścia	Krzyże, anioły, epitafia; marmur, rzeźba	Msze, procesje, odwiedziny grobów	Rodzinne grobowce, pamiątki i kwiaty przy grobach
Slávičie údolie, Bratislava (Słowacja)	Katolicka, częściowo krajobrazowa	Krzyże, symbolika świętych, rzeźba	Ceremonie lokalne, wizyty rodzinne	Rekreacyjne spacery, kwiaty, wspólne miejsca pamięci
Ústřední hřbitov Brno (Czechy)	Katolicka, osiowa	Pomniki rodzinne, rzeźba, epitafia	Msze, procesje, odwiedziny grobów	Tradycje rodzinne, dekoracja nagrobków
Glasnevin, Dublin (Irlandia)	Katolicka i protestancka, parkowa	Krzyże, epitafia, rzeźba aniołów	Pogrzeby religijne i świeckie, wizyty pamięci	Spacerowanie, lokalne zwyczaje odwiedzania grobów
Cimitirul Sfântul Lazăr, Kiszyniów (Mołdawia)	Prawosławna	Proste stelesy, krzyże	Pogrzeby prawosławne, modlitwy indywidualne	Wstawianie zdjęć, kwiatów, małe pamiątki rodzinne
Larnaka British Cemetery (Cypr)	Protestancka/ Anglikanizm	Nagrobki prostokątne, inskrypcje, metalowe tablice	Ceremonie wojskowe, modlitwy, rocznice	Tradycje rodzinne, kwiaty, lokalne zwyczaje pamięci
Cmentarz Łyczakowski, Lwów (Ukraina)	Katolicka i prawosławna	Pomniki artystyczne, epitafia, rzeźby	Msze, procesje, wizyty rodzinne	Upamiętnianie historyczne, artystyczne dekoracje grobów
Gamla kyrkogården, Malmö (Szwecja)	Luterańska	Proste stelesy, ograniczona rzeźba	Pogrzeby świeckie i religijne	Spacerowanie, rodzinne dekoracje grobów
Zentralfriedhof, Münster (Niemcy)	Katolicka/ protestancka	Rzeźby, epitafia, kolumbaria	Msze, procesje, odwiedziny grobów	Lokalne zwyczaje pamięci, rodzinne dekoracje
Groblje Alifakovac, Sarajewo (Bośnia i Hercegowina)	Islam	Proste groby, arabeski	Modlitwy, rytuały muzułmańskie	Rodzinne wizyty, upamiętnianie lokalne
Cimiterju tal-Addolorata, Paola (Valetta, Malta)	Katolicka	Krzyże, pomniki rodzinne, epitafia	Msze, procesje, wizyty grobów	Dekoracje rodzinne, lokalne rytuały pamięci
Vilniaus stačiatikių kapinės, Wilno (Litwa)	Prawosławna	Krzyże prawosławne, stelesy	Pogrzeby prawosławne, modlitwy	Rodzinne zwyczaje, lokalne formy pamięci
Stary Cmentarz Żydowski, Wrocław (Polska)	Judaizm	Płaskie i pionowe macewy, hebrajskie inskrypcje	Modlitwy, pamięć przodków, ceremonie religijne	Rodzinne zwyczaje, odwiedziny w święta żydowskie
Groblje Mirogoj, Zagrzeb (Chorwacja)	Katolicka	Krzyże, kaplice, kolumbaria, rodzinne, rzeźba	Msze, procesje, wizyty rodzinne	Rodzinne dekoracje, lokalne zwyczaje pamięci
Friedhof Sihlfeld, Zurych (Szwajcaria)	Protestancka	Proste stelesy, kolumbaria, epitafia	Pogrzeby religijne i świeckie	Tradycje rodzinne, lokalne zwyczaje odwiedzania grobów

5. DYSKUSJA

Wyniki przeprowadzonych analiz potwierdzają, że europejskie cmentarze stanowią złożone krajobrazy kulturowe, w których układ przestrzenny, architektura grobowa oraz praktyki religijne i społeczne odzwierciedlają zarówno lokalne tradycje, jak i szersze procesy historyczne. Zidentyfikowane w badaniu typy kompozycyjne, monumentalno-osiovy, parkowy, topograficzny i organiczny, znajdują potwierdzenie w literaturze, m.in. J.S. Curla (2002), K. Rugg (2015), czy R. Etlina (1984), którzy opisują rozwój europejskich nekropolii jako proces zdeterminowany przemianami kulturowymi i urbanistycznymi. Nekropolie monumentalne, takie jak Bari, Mirogoj czy Addolorata, wpisują się w XIX-wieczny model „miasta zmarłych”, łącząc reprezentacyjność z wyraźną hierarchią przestrzeni, co jest zgodne z ustaleniami autorów badających historyczne formy sepulkralne. Przeciwnieństwem tych założeń są cmentarze parkowe, których miękkie układy alei i integracja z zielenią potwierdzają ideę „garden cemetery”, opisywaną przez Etlina (1984) i Linden-Ward (2007), Tarlow S. (2000), Skår M i in. (2018) jako formę łączącą funkcje pamięciowe z rekreacyjnymi.

Nekropolie organiczne i tradycyjne, m.in. w Kiszyniowie, Wilnie, Wrocławiu czy Sarajewie, wykazują ścisłą zgodność z antropologicznymi ujęciami śmierci autorów takich jak Metcalf i Huntington (1991), według których to rytuały i obyczaje, a nie planowanie urbanistyczne, determinują rozwój przestrzeni sepulkralnej. Z kolei cmentarze topograficzne, takie jak Łyczakowski czy Alifakovac, potwierdzają obserwacje Petersson A. i Wingren C. (2011). dotyczące wpływu ukształtowania terenu na doświadczenie pamięci i orientację przestrzenną.

Również wyniki dotyczące architektury grobowej wpisują się w znane z literatury tendencje. Monumentalne mauzolea, kaplice i rzeźba figuralna w nekropoliach osiowych powielają wzorce opisywane przez Ariès P. (1981) i Parker Pearsona M. (1999), w których architektura grobowa stanowiła narzędzie reprezentacji społecznej i wyraz prestiżu. Natomiast dominacja prostych form, modernistycznych steli i oszczędnej symboliki w cmentarzach parkowych jest spójna z protestancką i skandynawską tradycją minimalizmu, o której pisze Davies D. J. (2008). Nekropolie wyznaniowe, prawosławne, muzułmańskie i żydowskie, potwierdzają ścisłe powiązania między formą grobu a normami religijnymi, co jest zbieżne z ustaleniami badań religioznawczych opisujących rolę orientacji, symboliki i materiałów w praktykach sepulkralnych.

Wyniki analizy kulturowej również wykazują zgodność z wcześniejszymi studiami nad rytuałami i praktykami pamięci. Obserwowane na cmentarzach katolickich procesje, ceremonie i hierarchiczna organizacja przestrzeni odpowiadają opisom Davisa D. J. (2008), dotyczącym kultury śmierci. Z kolei indywidualistyczne praktyki pamięci w nekropoliach protestanckich, a także rekreacyjny charakter cmentarzy parkowych, widoczny szczególnie w Glasnevin i Malmö, wpisują się w charakterystykę „podwójnego użytkowania” przestrzeni cmentarnej opisywaną w badaniach nad współczesnymi krajobrazami pamięci (Grabalov 2018, Nordh, i in. 2018). W przypadku cmentarzy muzułmańskich i żydowskich analiza potwierdza silną ciągłość tradycji, zgodną z opisami badaczy kultury religijnej, według których forma nagrobka pełni funkcję normatywną, nie estetyczną.

Z aksjologicznego punktu widzenia zaobserwowane zróżnicowanie typów kompozycyjnych i form architektury grobowej odzwierciedla odmienne hierarchie wartości przypisywane cmentarzom w badanych kontekstach kulturowych. Nekropolie monumentalne uprzywilejowują wartości reprezentacyjne i pamięciowe, podczas gdy cmentarze parkowe akcentują wartości estetyczne, krajobrazowe i rekreacyjne, a tradycyjne nekropolie wyznaniowe – trwałość norm religijnych i wspólnotowych. Przestrzeń cmentarza staje się tym samym miejscem, w którym negocjowane są relacje między wartościami sakralnymi, społecznymi, estetycznymi i użytkowymi, co znajduje odzwierciedlenie zarówno w sposobie organizacji przestrzeni, jak i w praktykach jej codziennego użytkowania.

Wyniki wskazują, że europejskie nekropolie zachowują bogatą różnorodność wynikającą z historii, religii i topografii, a jednocześnie odzwierciedlają uniwersalne procesy opisane w badaniach nad kulturą śmierci, od monumentalizacji przestrzeni w XIX w. po współczesne tendencje do integracji cmentarzy z krajobrazem i ich funkcji społecznych. Analizy potwierdzają, że cmentarze stanowią wielowarstwowe miejsca pamięci, w których architektura, układ przestrzenny i praktyki kulturowe współtworzą znaczenia, zgodnie z teoriami krajobrazów pamięci

6. PODSUMOWANIE

Cmentarze europejskie, będące trwałymi i symbolicznie znaczącymi elementami krajobrazu kulturowego, odzwierciedlają złożone relacje między społeczeństwem, tradycją religijną i lokalnym środowiskiem kulturowym. Analiza porównawcza obejmująca 15 nekropolii wykazała znaczną różnorodność typologii przestrzennych, od cmentarzy monumentalnych i reprezentacyjnych, poprzez parkowe i krajobrazowe, aż po tradycyjne i wyznaniowe. Badanie form architektonicznych ujawniło szeroki wachlarz rozwiązań sepulkralnych: groby indywidualne, rodzinne, kaplice, mauzolea, kolumbaria oraz bogatą rzeźbę nagrobną, zróżnicowaną stylistycznie i materiałowo. Analiza kulturowego i religijnego kontekstu wykazała, że symbole, inskrypcje i ornamenty (bądź ich brak) odzwierciedlają zarówno systemy wartości poszczególnych wyznań, chrześcijaństwa, judaizmu czy islamu, jak i lokalne tradycje pozareligijne. Rytuály pogrzebowe i praktyki pamięci pokazują różnorodność zwyczajów, od mszy i procesji po indywidualne formy upamiętniania. Wyniki wskazują, że sposób użytkowania przestrzeni cmentarnej silnie zależy od kontekstu społecznego, historycznego i geograficznego, a organizacja nekropolii łączy funkcje reprezentacyjne, religijne i rekreacyjne. Pomimo różnic kulturowych, wiele cmentarzy spełnia również rolę przestrzeni parkowej i edukacyjnej, kształtując lokalną tożsamość oraz pamięć zbiorową. Wspólnym mianownikiem wszystkich badanych nekropolii jest ich zdolność do integracji wymiaru estetycznego, symbolicznego i funkcjonalnego, co podkreśla znaczenie cmentarzy jako miejsc o wysokiej wartości kulturowej. Podsumowując, badanie ujawnia zarówno uniwersalne, jak i lokalne wzorce organizacji i postrzegania przestrzeni cmentarnej, co ma istotne znaczenie dla konserwacji dziedzictwa kulturowego i planowania krajobrazu w skali europejskiej.

BIBLIOGRAPHY

- Alpermann, H. (2022) 'Inventing Berlin: Architecture, politics and cultural memory in the new/old German capital post-1989', *Eurasian Geography and Economics*, 63(2), 285–287. <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1816193>
- Ariès, P. (1981) *The Hour of Our Death*. New York: Knopf.
- Assmann, A. (2009) *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*. W: M. Saryusz-Wolska (red.) *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków: Universitas, 101–114.
- Assmann, A. (2008) *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Assmann, J. (2011) *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barrett, G. W., Barrett, T. L. (2001) 'Cemeteries as repositories of natural and cultural diversity', *Conservation Biology*, 15(6), 1820–1824.
- Borowik, A. (2021) *Modernity and Traditionalism in the Sepulchral Art of the Lychakiv Cemetery in Lviv*. *Art Inquiry*.
- Charytonowicz, J. (2007) 'Necropolis as a material remembrance space', *International Journal of Social and Cultural Geography*, 303–312.
- Connerton, P. (1989) *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curl, J. S. (2002) *Death and Architecture: An Introduction to Funerary and Commemorative Buildings in the Western European Tradition*. Sutton Publishing.
- Davies, D. J. (2008) *A Brief History of Death*. John Wiley & Sons.
- Doris Francis. (2003) 'Cemeteries as cultural landscapes', *Mortality*. <https://doi.org/10.1080/1357627031000687442>
- Dwyer, O. J., Alderman, D. H. (2008) 'Memorial landscapes: Analytic questions and metaphors', *GeoJournal*, 73, 165–178. <https://doi.org/10.1007/s10708-008-9201-5>
- Etlin, Richard A. (1984) *The Architecture of Death: The Transformation of the Cemetery in Eighteenth-Century Paris*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Grabalov, P. (2018) 'Public life among the dead: Jogging in Malmö cemeteries', *Urban Forestry & Urban Greening*, 33, 75–79. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.01.027>

- Hallam, E., Hockey, J. (2001) *Death, Memory and Material Culture*. Oxford: Berg.
- Hartmann, N. (1962) *Ethics*. London: Allen & Unwin.
- Jaszczak, A., Dreksler, B. (2013) 'Cmentarze – miejsca pamięci, tradycji religii', *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 22, 31-29.
- Johnson, P. (2008) 'The modern cemetery: A design for life', *Social & Cultural Geography*, 9(7), 777–790.
- Keister, Douglas. (2004) *Stories in Stone: A Field Guide to Cemetery Symbolism and Iconography*. Salt Lake City: Gibbs Smith.
- Laqueur, Thomas. (2015) *The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains*. Princeton: Princeton University Press.
- Lee, T. (2015) *Place and identity: What can we learn from the dead? Craft and Design Enquiry*.
- Linden-Ward, B. M. G. (2007) *Silent City on a Hill: Picturesque Landscapes of Memory and Boston's Mount Auburn Cemetery*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Macdonald, S. (2013) *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. London: Routledge.
- Maddrell, A., Sidaway, J. (eds.) (2010) *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*. Ashgate.
- Metcalf, P., Huntington, R. (1991) *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nora, P. (ed.) (1984–1992) *Les Lieux de mémoire*. Paris: Gallimard.
- Nordh, H., Evensen, K. H., Skår, M. (2017) 'A peaceful place in the city—A qualitative study of restorative components of the cemetery', *Landscape and Urban Planning*, 167, 108–117.
- Parker Pearson, M. (1999) *The Archaeology of Death and Burial*. Sutton Publishing.
- Petersson, A., Wingren, C. (2011) 'Designing a memorial place: Continuing care, passage landscapes and future memories', *Mortality*, 16(1), 54–69.
- Ricoeur, P. (2004) *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rugg, J. (2006) 'Lawn cemeteries: The emergence of a new landscape of death', *Urban History*, 33(2), 213–233.
- Rugg, J. (2015) *Churchyard and Cemetery: Tradition and Modernity in Rural North Yorkshire*. Manchester: Manchester University Press.
- Scheler, M. (1973) *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values*. Evanston: Northwestern University Press.
- Skår, M., Nordh, H., Swensen, G. (2018) 'Green urban cemeteries: More than just parks', *Journal of Urbanism*, 11(3), 362–382.
- Sloterdijk, P. (2013) *You Must Change Your Life*. Trans. W. Hoban. Cambridge: Polity Press.
- Smith, L. (2006) *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Stróżewski, W. (1992) *Wartość. Zarys aksjologii*. Kraków: Znak.
- Taylor, C. (1985) *Philosophy and the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilley, C. (1994) *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Tischner, J. (1982) *Myślenie według wartości*. Kraków: Znak.
- Tóth, A., Verešová, M. (2019) 'Small Sacral Christian Architecture in the Landscape', *Acta Horticulturae et Regioteurariae*, 1, 83–94. <https://doi.org/10.2478/ahr-2019-0001>
- Waterton, E., Watson, S. (2013) *Heritage and Community Engagement: Collaboration or Contestation?* London: Routledge.
- Wilson, Jennifer D. H. (2011) *Religious Landscapes*. In N. Entrikin & J. Mels (eds.), *The Cambridge Companion to Cultural Geography*, 243–259. Cambridge: Cambridge University Press.
- Worpole, K. (2003) *Last Landscapes: The Architecture of the Cemetery in the West*. London: Reaktion Books.
- Wright, E. A. (2005) 'The Cemetery as a Rhetorical Memory Place/Space', *Rhetoric Society Quarterly*, 35(4), 51–81.
- Zaremba, C. (2025) 'Possession, performance, and the rhetoric of belonging: Urban cemeteries as spaces of cultural citizenship', *International Journal of Cultural Studies*, 28(4), 778–796. <https://doi.org/10.1177/13678779241310460>

AUTHORS NOTE

Agnieszka Jaszczak is the Head of the Department of Landscape Architecture at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland), where she holds the position of university professor. She is also affiliated with Vytautas Magnus University in Kaunas, Lithuania. Her research in the field of architecture and urban planning has resulted in the publication of over 200 scientific articles. She leads both international and national research and educational projects. Her research interests include landscape architecture, urban and rural planning, public space revitalization, concepts of livability and well-being, green therapy, the development of Cittaslow cities, nature-based solutions (NBS), and soundscape studies. She is the author of over 80 landscape architecture projects, including interventions focused on revitalizing urban public spaces.

Contact / Kontakt: agnieszka.jaszczak@uwm.edu.pl

Ewelina Pochodyła-Ducka is a researcher and landscape architect, whose work addresses topics including blue-green infrastructure, climate change, and urban stormwater management. Assistant professor at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn, teaching courses in landscape architecture.

Contact / Kontakt: ewelina.pochodyla@uwm.edu.pl

Marta Śliwa is a philosopher and researcher specializing in modern philosophy, aesthetics, and cultural heritage. Her academic work explores Scottish Enlightenment thought, culture studies and the intersections between philosophy, education, and heritage studies. She is an assistant professor at the University of Warmia and Mazury and an experienced project coordinator engaged in international cultural and research initiatives.

Contact / Kontakt: marta.sliwa@uwm.edu.pl

O AUTORACH

Agnieszka Jaszczak jest kierownikiem Katedry Architektury Krajobrazu na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, gdzie pełni funkcję profesora. Jest również związana z Vytautas Magnus University in Kaunas na Litwie. Jej zainteresowania badawcze obejmują architekturę krajobrazu, planowanie urbanistyczne i ruralistyczne, rewitalizację przestrzeni publicznej, koncepcje jakości życia i well-being, terapię zielenią, rozwój miast Cittaslow, rozwiązania oparte na naturze (NBS) oraz krajobraz dźwiękowy. Autorka ponad 200 artykułów naukowych oraz ponad 80 projektów w zakresie architektury krajobrazu, w tym interwencji skupiających się na rewitalizacji miejskich przestrzeni publicznych.

Ewelina Pochodyła-Ducka badaczka i architekt krajobrazu, w badaniach porusza zagadnienia związane m.in. z błękitno-zieloną infrastrukturą, zmianami klimatu, zarządzaniu wodami opadowymi w miastach. Adiunkt na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, prowadzi zajęcia na kierunku architektura krajobrazu.

Marta Śliwa filozofka i badaczka specjalizująca się w filozofii nowożytnej, estetyce oraz dziedzictwie kulturowym. Jej zainteresowania naukowe obejmują myśl szkockiego oświecenia, badania kulturowe oraz relacje między filozofią, edukacją i studiami nad dziedzictwem. Adiunkt na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim, z doświadczeniem w koordynacji międzynarodowych projektów naukowych i edukacyjnych.